

Urszula AUGUSTYŃSKA

Pytania ankietowe – rzemiosło czy sztuka?

Metoda ankietowa jest w naukach społecznych jedną z ważniejszych metod badań. Pytania stawiane w ankiecie, a dokładniej analiza odpowiedzi na pytania, pozwalają poznać strukturę wybranej grupy społecznej pod względem wyrażanych przez jej członków opinii, postaw, dążeń. Wyniki ankiet, oprócz aspektu poznawczego, miewają również konsekwencje społeczne. Wyniki te wpływają, bywa, na decyzje polityków, przedsiębiorców, organizacji społecznych, itd. Z tego też względu na badaczu, który decyduje się na metodę ankietową, spoczywa duża odpowiedzialność.

Ogólnie mówiąc, ankietę polega na zorganizowanym za pomocą kwestionariusza zadawaniu pytań wybranym osobom reprezentującym jakąś grupę społeczną. Pytania umieszczone w kwestionariuszu zawierają warianty odpowiedzi do wyboru. Przygotowanie kwestionariusza uporządkować można w następującą sekwencję kroków: 1) sformułowanie problemu badawczego i uszczegółowienie go poprzez pytania badawcze, 2) zdefiniowanie zmiennych występujących w pytaniach badawczych, 3) ułożenie pytań – zmiennych wskaźnikowych, 4) ustalenie do każdego pytania wariantów odpowiedzi – wskaźników, 5) opracowanie metryczki, 6) zredagowanie preambuły (wstępu), 7) zaplanowanie układu graficznego kwestionariusza.

W tym artykule zajmę się krokiem 3. i 4. Poprawne sformułowanie pytań wymaga pewnej elementarnej wiedzy z zakresu logiki pytań, a dokładniej znajomości logicznych warunków poprawnego stawiania pytań. Przybliżę konsekwencje nieprzestrzegania wybranych warunków przy konstruowaniu pytań kwestionariusza ankiety. Jednym z warunków jest to, aby założenie pytania było zdaniem prawdziwym lub też było uważane za prawdziwe przez respondenta. Kolejnym warunkiem jest to, aby pytanie było tak sformułowane, żeby zadający pytanie i pytany tak samo je rozumieli. Ten warunek implikuje zalecenia dotyczące logicznej konstrukcji osnowy lub danej pytania oraz konieczności dookreślenia zakresu i treści pojęć użytych w pytaniu.

1. Kilka słów o strukturze logicznej pytania

Pytaniem (w języku polskim) jest zdanie zaczynające się od partykuły: *czy, kto, co, gdzie, jak*, itp., po którym następuje zdanie w sensie logicznym (lub tylko fragment zdania) oraz znak zapytania. Pytanie rozpoczynające się partykułą *czy* to pytanie rozstrzygnięcia. Pozostałe pytania to pytania dopełnienia. Na logiczną strukturę pytania składa się:

- założenie pytania (*fundamentum questionis*), czyli to, co już wiemy;
- dana pytania (*datum questionis*) – czyli to, czego chcemy się dowiedzieć.

Każde pytanie zakłada posiadanie jakiejś wstępnej wiedzy, ta wiedza to właśnie założenie pytania. W pytaniu *Jakiej marki samochód Pan/Pani preferuje?* pytający zakłada wiedzę pytanego o funkcjonujących na rynku markach samochodów. Wiedza ta nie musi być pełna, ale jakaś musi być, aby respondent mógł na pytanie odpowiedzieć. Dana pytania to schemat odpowiedzi na pytanie. W podanym przykładzie schemat ten ma formę: *x jest preferowaną przez mnie marką samochodu*, gdzie symbol *x* oznacza jakąś markę samochodu. Dana pytania jest zatem funkcją zdaniową, która po podstawieniu za *x* konkretnej nazwy staje się zdaniem. Poprawna odpowiedź na pytanie to odpowiedź wyznaczona schematem odpowiedzi. Tu możemy rozróżnić dwa przypadki. Odpowiedź jest *odpowiedzią bezpośrednią* (inaczej właściwą lub ścisłą), gdy wypełnia schemat odpowiedzi. Odpowiedź jest *odpowiedzią pośrednią* (inaczej niewłaściwą, nieścisłą), gdy co prawda nie wypełnia schematu odpowiedzi, ale pozwala wywnioskować, jaka odpowiedź jest ścisła¹.

2. Pułapki stawiania pytań rozstrzygnięcia

Na pytanie rozstrzygnięcia można udzielić odpowiedzi twierdzącej „tak” albo odpowiedzi przeczącej „nie”, innych odpowiedzi prawidłowych nie ma. W pytaniu rozstrzygnięcia *osnowa pytania*, czyli zdanie następujące po partykułce *czy*, może być zdaniem prostym lub złożonym. Gdy osnowa pytania jest zdaniem prostym, kwestia odpowiedzi nie budzi wątpliwości. Tak jest na przykład w przypadku pytania *Czy należysz do koła naukowego studentów?* Odpowiedź „tak” potwierdza przynależność, odpowiedź „nie” zaprzecza przynależności do koła naukowego studentów. Inaczej sprawa się ma, gdy osnowa pytania jest zdaniem złożonym. Zdanie złożone tworzą funktory zdaniotwórcze, takie jak: „i” (spójnik koniunkcji), „lub” (spójnik alternatywy), „jeśli..., to” (spójnik implikacji) oraz podobne, które łączą zdania proste. Zdanie złożone może być też tworzone za pomocą zwrotów poprzedzających zdanie proste, takich jak: „nie jest prawdą, że...” (zwrot negujący), „jest możliwe, że...” (zwrot należący do

¹ M. Poletyło, hasło *Pytanie* [w:] *Mala encyklopedia logiki*, red. W. Marciszewski, Wrocław 1988.

wyrażeń modalnych; z wyrażeniem modalnym mamy też do czynienia, gdy w miejscu słowa „możliwe” pojawia się słowo „konieczne”, „obowiązujące”, „dozwolone”, „oczywiste”, itp.).

Osnowa pytania *Czy wygrane pieniądze przeznaczysz na podróżę lub wczasy?* jest alternatywą dwu zdań: (1) wygrane pieniądze przeznaczysz na podróżę, (2) wygrane pieniądze przeznaczysz na wczasy. Alternatywa jest fałszywa tylko wówczas, gdy oba zdania są fałszywe, prawdziwa zaś w pozostałych przypadkach. Zatem odpowiedź „nie” jest jednoznaczna, natomiast odpowiedź „tak” taką nie jest. Jeżeli respondent odpowiedział na powyższe pytanie „tak”, to może to oznaczać, że: (a) wygrane pieniądze przeznaczy na podróżę, ale nie na wczasy, (b) wygrane pieniądze przeznaczy na wczasy, ale nie na podróżę, (c) wygrane pieniądze przeznaczy na podróżę i na wczasy. W przypadku zdań złożonych koniunktywnych, czyli połączonych funktorem „i”, sytuacja jest odwrotna. Jeżeli pytanie brzmiałoby *Czy wygrane pieniądze przeznaczysz na podróżę i wczasy?*, jednoznaczną odpowiedzią jest odpowiedź „tak”. Gdyby respondent wybrał odpowiedź „nie”, mogłoby to oznaczać, że: (a) wygrane pieniądze przeznaczy na podróżę, ale nie na wczasy, (b) wygrane pieniądze przeznaczy na wczasy, ale nie na podróżę, (c) wygranych pieniędzy nie przeznaczy ani na podróżę, ani na wczasy. Oczywiście może być tak, że pytającemu zależy tylko na odpowiedzi jednoznacznej, gdy stawia pytanie w formie alternatywnej bądź koniunktywnej, ale czy może liczyć na to, że odpowiedź respondenta jest zgodna z regułami logiki?

Podobnie niejednoznaczność występuje, gdy w osnowie pytania umieszczony jest funktor negacji (zwrot negujący). W pytaniu *Czy uważasz, że nie masz predyspozycji, aby być wolontariuszem?* odpowiedź „tak” jest jednoznaczna – tak, nie mam predyspozycji, aby być wolontariuszem. Natomiast odpowiedź „nie” może oznaczać: (a) nie, nie mam predyspozycji, aby być wolontariuszem, albo (b) – nie, mam predyspozycje, aby być wolontariuszem.

W badaniach opinii na temat dopuszczalności eutanazji studentom medycyny i studentom prawa autor badań postawił pytanie²: *Czy, ogólnie rzecz biorąc, eutanazja jest dopuszczalna?* W tym przypadku niejednoznaczność dotyczy zwrotu „jest dopuszczalna” oraz zwrotu „ogólnie rzecz biorąc”³. Można się spodziewać, że student prawa inaczej będzie rozumiał pytanie niż student medycyny. A wówczas porównanie rozkładów odpowiedzi „tak” i „nie” w obu grupach nie ma wspólnego mianownika, bo odpowiedzi „tak” i „nie” mają różny w tych grupach sens. Zwiększyć jednoznaczność pytania można, stawiając je tak: *Czy jest Pan/Pani za dopuszczalnością eutanazji? Za zwiększeniem jednoznaczności nazwy pojęcia idzie zwykle ograniczenie jej zakresu, ale zabieg ten uściśla in-*

² K. Raczyński, *Eutanazja w opinii studentów prawa i medycyny. Studium teoretyczno-empiryczne*, <http://www.eutanazja.pl/eutanazja-wyniki-badan/aborcja>; stan z 07.08.2011.

³ Z kontekstu opisu wyników badania wynika, że zwrot ten obejmuje eutanazję bierną i eutanazję czynną w odmianach za zgodą lub bez zgody.

terpretację rozkładów odpowiedzi, a przez to dają lepszą podstawę do ewentualnych porównań.

Używanie niejasnych pojęć w osnowie pytania, gdy jest ona zdaniem złożonym, grozi poważnym błędem sprzeczności. Taki błąd analizuje W. Marczewski na przykładzie pytania postawionego w internetowym forum „Godzina Wychowawcza”. Pytanie to brzmiało: *Czy homoseksualiści powinni zawierać związki małżeńskie?*. Po usunięciu usterek w konstrukcji pytania Marczewski poddaje analizie logicznej poprawione pytanie: *Czy powinno się zezwolić na to, aby osoby homoseksualne zawierały małżeństwa między sobą?*. Błąd sprzeczności wynika stąd, że zgodnie z obowiązującym rozumieniem małżeństwa, jako kontraktu prawnego między kobietą a mężczyzną skutkującym założeniem rodziny, zwrot „małżeństwo dwu mężczyzn” lub „małżeństwo dwu kobiet” jest wewnętrznie sprzeczny⁴.

Człon egzystencjalny założenia pytania rozstrzygnięcia odnosi się do istnienia obiektu, którego pytanie dotyczy. Aby pytanie było pytaniem dobrze postawionym względem respondenta, zdanie to, człon egzystencjalny założenia, musi być przez niego uznane za prawdziwe. Musi on zatem mieć wiedzę w przedmiocie, którego pytanie dotyczy. Na przykład pytanie: *Czy, ogólnie rzecz biorąc, eutanazja jest dopuszczalna?*, jest pytaniem źle postawionym względem osoby, która nie zna lub nie rozumie słowa *eutanazja* lub nie zna odróżnień „eutanazja czynna – eutanazja bierna”, do których odwołuje się zwrot „ogólnie rzecz biorąc”. Postulat jednoznacznego i poprawnego względem wiedzy respondenta stawiania pytań ujmuje się zwykle w formie zalecenia, aby „język pytań był dostosowany do języka respondenta”.

Oprócz pułapek związanych ze stawianiem pytań rozstrzygnięcia, których osnowa jest zdaniem złożonym, zdarzają się potknięcia polegające na stawianiu pytań złożonych z dwu pytań rozstrzygnięcia. Przykładem jest pytanie: *Czy woli Pan/Pani chodzić do teatru, czy do kina?*. Odpowiedź „tak” może oznaczać „wolę chodzić do teatru niż do kina”, to samo może znaczyć odpowiedź „nie”.

3. Pułapki stawiania pytań dopełnienia

Pytania dopełnienia to pytania zaczynające się inną partykułą niż partykuła „czy”. Jest to podział rozłączny⁵, a więc można powiedzieć, że pytania dopełnienia to te, które nie są pytaniami rozstrzygnięcia⁶. W schemacie odpowiedzi na

⁴ W. Marczewski, *Logiczna teoria pytań w zastosowaniach na co dzień*, Warszawa 2004, s. 7.

⁵ K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, Warszawa 1975.

⁶ Różne odmiany pytań dopełnienia łączy to, że każdej z tych partykuł odpowiada partykuła „który” lub jej odmiana gramatyczna. I tak: pytaniu *кто?* – odpowiada *który z ludzi*, pytaniu *co?* – *który z przedmiotów*, pytaniu *dlaczego?* – *która z przyczyn*, itd.; W. Marczewski, *Logiczna teoria pytań...*, s. 12.

pytanie dopełnienia (danej pytania) występuje niewiadoma pytania, którą można oznaczyć np. symbolem x . Po podstawieniu za niewiadomą pytania jakiegoś wyrażenia otrzymujemy zdanie. Na przykład w pytaniu przytoczonym na wstępie: *Jakiej marki samochód Pan/Pani preferuje?*, schematem pytania jest forma zdaniowa: *x jest preferowaną przeze mnie marką samochodu*, gdzie symbol x oznacza jakąś markę samochodu.

Z pytaniem dopełnienia powiązane jest założenie pozytywne i założenie negatywne pytania. Założenie pozytywne to założenie, że co najmniej jedna odpowiedź jest prawdziwa. Założenie negatywne, że przynajmniej jedna odpowiedź nie jest prawdziwa. Założenie pytania dopełnienia jest koniunkcją tych dwu założeń. Jeżeli któreś z nich nie jest spełnione, pytanie jest *pytaniem niewłaściwie postawionym*. Możliwe są tu dwie sytuacje:

- 1) założenie pytania nie jest spełnione, bo respondent nie posiada wiedzy, którą to pytanie zakłada; wówczas pytanie jest pytaniem źle postawionym względem osoby, której wiedzę to pytanie zakłada;
- 2) założenie pytania nie jest spełnione, bo np. nie istnieje obiekt, którego własności to pytanie dotyczy;

Wyraziście przedstawia to następujący przykład: w pytaniu – *Które miejsca w kinie, Pana/Pani zdaniem, powinni zajmować ludzie posiadający poroże?* – założenie pytania, czyli założenie, że istnieją ludzie posiadający poroże, nie jest spełnione (pomijamy tu przenośne użycie wyrażenia „posiadać poroże”). W praktyce badań ankietowych tego rodzaju niewłaściwie postawione pytanie wynika z braku wiedzy osoby zadającej pytanie.

Pytanie dopełnienia może być pytaniem otwartym, może też być pytaniem zamkniętym. Pytanie postawione tak: *Kto, Pana/Pani zdaniem, był najlepszym Prezydentem III RP?* jest pytaniem otwartym. Pytanie otwarte to pytanie dopełnienia, którego założenie pozytywne jest zdaniem egzystencjalnym „istnieje ktoś, coś”. W powyższym przykładzie założenie egzystencjalne to założenie, że był ktoś, kto był prezydentem III RP. Powyższemu pytaniu otwartemu odpowiada pytanie zamknięte: *Który prezydent Pana/Pani zdaniem był najlepszym prezydentem III RP?*

Pytanie zamknięte to pytanie dopełnienia, którego założenie pozytywne jest zdaniem alternatywnym mającym skończoną liczbę członów, inaczej: jest alternatywą skończonej liczby zdań atomowych. Założeniem pozytywnym pytania *Który prezydent Pana/Pani zdaniem był najlepszym prezydentem III RP?* jest alternatywa zdań *Wojciech Jaruzelski był najlepszym prezydentem* lub *Lech Wałęsa był najlepszym prezydentem*, lub *Aleksander Kwaśniewski był najlepszym prezydentem*, lub *Lech Kaczyński był najlepszym prezydentem*.

Jeżeli prawdziwe jest założenie zamknięte, to musi być prawdziwe założenie otwarte, natomiast odwrotnie tak być nie musi (tzn. z prawdziwości założenia otwartego nie wynika prawdziwość założenia zamkniętego). Zatem zastąpienie pytania otwartego z prawdziwym założeniem, pytaniem zamkniętym – nie daje

gwarancji, że nowe pytanie też będzie miało prawdziwe założenie, czyli że będzie pytaniem dobrze postawionym. Jeżeli respondent, któremu postawiono pytanie *Który prezydent był, Pana/Pani zdaniem, najlepszym Prezydentem III RP?*, nie ma odpowiedniej wiedzy, tzn. nie zna byłych prezydentów III RP, to pytanie będzie niewłaściwie postawione względem niego. W praktyce zagrożenia tego unika się, przedstawiając człony założenia alternatywnego jako warianty odpowiedzi do wyboru (zwykle w skróconej wersji). Powyższe pytanie w kwestionariuszu ankiety miałyby zatem postać:

Który prezydent był Pana/Pani zdaniem, najlepszym Prezydentem III RP?

- a) *Wojciech Jaruzelski*
- b) *Lech Wałęsa*
- c) *Aleksander Kwaśniewski*
- d) *Lech Kaczyński.*

Postępowanie to odpowiada zamianie pytania dopełnienia na zamkniętą listę pytań rozstrzygnięcia: *Czy Wojciech Jaruzelski był najlepszym prezydentem III RP?*; *Czy Lech Wałęsa był najlepszym prezydentem III RP?*; *Czy Aleksander Kwaśniewski był najlepszym prezydentem III RP?*; *Czy Lech Kaczyński był najlepszym prezydentem III RP?*.

Z zamianą pytania domkniętego na zamkniętą listę pytań rozstrzygnięcia, czyli tworzeniem kafeterii odpowiedzi pytania ankietowego, jest związane pewne zagrożenie. Polega ono na tym, że proponowana kafeteria może nie wyczerpywać zakresu pytania. Inaczej: lista pytań rozstrzygnięcia może nie obejmować wszystkich możliwych członów alternatywy założenia pozytywnego. Zagrożenie to zmniejsza się, gdy twórca ankiety posiada wyczerpującą wiedzę dziedziny, w której stawia pytania. Pomocne są też badania pilotażowe. Jednym z rozwiązań jest też umieszczenie w kafeterii odpowiedzi kategorii „inne”. Ta kategoria bywa też używana, gdy autora ankiety interesują tylko wybrane człony alternatywy z wyczerpującego ich zestawu. Wówczas po wymienieniu tych istotnych z punktu widzenia celu badań, pozostałe zostają określone łącznie nazwą „inne”.

Kolejnym zadaniem, z jakim musi się zmierzyć twórca kwestionariusza ankiety, jest jednoznaczność pytań. Chodzi tu o to, aby pojęcia używane w pytaniu i jego założeniu miały to samo znaczenie dla tego, kto zadaje pytanie, i dla tego, kto ma na nie odpowiedzieć. Jednym ze sposobów precyzowania pojęć jest ich definiowanie operacyjne. I ten sposób wykorzystywany jest w konstruowaniu pytań ankietowych. Definicja operacyjna może być przy tym podana w komentarzu do pytania bądź w samym pytaniu. Głównie służy ona do definiowania pojęć dotyczących cech nieobserwowalnych, jak na przykład *zaufanie*, *tolerancja*, czy innej postawy respondenta. Definicja operacyjna tych pojęć będzie polegać na podaniu opisu zachowań osoby, które świadczą o jej zaufaniu, tolerancji, czy innej postawy. Przykładu operacjonalizacji zawartej w pytaniu dostarcza ankieta

umieszczona na stronie www.homoseksualizm.pl/jgodzina.html. Pytanie operacjonalizuje, w zamierzeniu autorów ankiety, postawę tolerancji⁷.

Czy zagłosowałabyś/zagłosowałbyś na kompetentnego kandydata na prezydenta RP, który:

a) jest Polakiem pochodzenia wietnamskiego	TAK/NIE
b) jest kobietą	TAK/NIE
c) jest wyznawcą islamu	TAK/NIE
d) jest osobą o orientacji homoseksualnej	TAK/NIE
e) jest Polakiem pochodzenia żydowskiego	TAK/NIE
f) jest niepijącym alkoholikiem	TAK/NIE
g) jest poetą	TAK/NIE
h) nosi dredy, kolczyki, ma tatuaże	TAK/NIE
i) jest świadkiem Jehowy	TAK/NIE

Autorzy treści pytania nie precyzują, czy odpowiedzi „tak” na wymienione człony definicji operacyjnej stanowią warunek konieczny, czy wystarczający, czy konieczny i wystarczający postawy „bycie tolerancyjnym”. Jeżeli przyjąć, że jest to definicja cząstkowa postawy tolerancji, to jej struktura logiczna wyglądałaby tak: osoba X jest tolerancyjna, jeżeli a) lub b), lub c), lub d), lub e), lub f), lub g), lub h), lub i). Na podstawie takiej definicji autorzy chcą wnioskować o tolerancji osoby X z zaznaczonych przez nią odpowiedzi na kolejne pytania rozstrzygnięcia, czyli przeciwnie do kierunku implikacji użytej w definicji cząstkowej. Jeżeli definicja podaje jedynie warunek konieczny, to choć jedna odpowiedź „tak” udzielona przez respondenta pozwalałaby zaliczyć go do osób tolerancyjnych (choć nie bardzo wiadomo, co zrobić z punktem b, czego ma dotyczyć ten przejaw tolerancji). Jeżeli jednak ilość odpowiedzi „tak” miałaby wskazywać na stopień tolerancji, to na miano osoby najbardziej tolerancyjnej zasługiwałaby osoba, która zagłosowałaby na kompetentnego kandydata na prezydenta RP o takim zespole cech: kobieta pochodzenia wietnamskiego, będąca żydówką i świadkiem Jehowy lub wyznawczynią islamu, lesbijka, niepijąca alkoholiczka, poetka nosząca dredy, kolczyki i mająca tatuaże⁸.

Kwestia warunku koniecznego i wystarczającego występuje również w poniższym pytaniu ankietowym:

Co skłoniło Pana/Panią do korzystania z internetowego konta:

- wygoda
- 24 godzinny dostęp do konta
- oszczędność czasu
- tanie/darmowe przelewy
- brak opłat
- wyższe oprocentowanie rachunku/lokaty

⁷ Podaję za: W. Marczewski, *Logiczna teoria pytań...*, s. 24.

⁸ Por. krytykę omawianego pytania w: tamże, s. 25.

g) *brak konieczności chodzenia do placówek banku*

h) *niższe koszty prowadzenia rachunku*

Logiczna konstrukcja tego pytania jest następująca: jeżeli zaszło a) lub b), lub c), lub d), lub e), lub f), lub g), lub h), to osoba X korzysta z konta. Zatem warunkiem wystarczającym, dla którego osoba X korzysta z konta, jest wskazanie przez nią choć jednej odpowiedzi z wymienionych. Nie stanowi zarazem żadna z nich warunku koniecznego. Inaczej: nie jest tak, że musi być spełniony któryś z wymienionych warunków, aby osoba X korzystała z konta internetowego. O tym, że chodzi o warunek wystarczający, zadecyduje dodane do pytania polecenie, aby respondent wybrał tylko jedną odpowiedź.

Na zakończenie tej krótkiej wypowiedzi na temat wybranych logicznych aspektów stawiania pytań w kontekście badań ankietowych wróć do pytania postawionego w tytule: *Czy stawianie pytań ankietowych jest rzemiosłem, czy sztuką?*. Pozwolę sobie odpowiedzieć na nie tak: stawianie pytań ankietowych, jak każde badanie naukowe, jest sztuką podpartą solidnym rzemiosłem.

Summary

Questions in surveys – craft or art?

Paper describes selected conditions of correct way of putting questions in surveys on the basis of logical structure of questions. One condition is that assumption to question (*fundamentum questionis*) was a true sentence or assumed to be true by the respondent. Another condition is that question is understood similarly by person questioning and answering. This condition implicates recommendations concerning construction of question data (*datum questionis*) and ways of defining scope and substance of concepts used in question.